

ANAPESZTUSOK A KENYÉRLOPÁSRÓL

A

Ha a hold süt..., a József Attila-líra egyik csúcsteljesítménye indokolatlanul kevés elemzői figyelemben részesült. Még a költő életében egy olyan vita középpontjába került, amely mély belátást nyújt a kései József Attila költészetéről való gondolkodásába. Választott szempontunk, a szegénység-probléma irodalmi megjelenítése nem teszi lehetővé, hogy a vers ezzel kapcsolatos tanulságait levonjuk. A *Ha a hold süt...*-öt azok közé a darabok közé sorolhatjuk, amelyekben a költő élete utolsó éveiben visszatér gyermekkorához, és – mivel ez a gyermekkor nélkülözésekben telt el – gyermekkori szegénységének emlékeihez.

A vers kettős felépítésű. Két égitest: a hold néma, síron túli fénye és az égő nap uralkodik világa fölött. Két évszak: a hideg tél és az előző évszakot szinte brutális gyorsasággal felváltó tavasz adja a meteorológiai atmoszférát. Élet és halál ellentéte ez: a hold fénye „síron túli”, a tavaszi nap pedig az élet lángjába borítja a világot. Két idő szembesül egymással: a múlt és a jelen. A lírai én két alakban: gyermekként és felnőttként nyilvánul meg. Kétféle állapot jellemzi az alanyt: az álom és az ébrenlét állapota. A lelki aktivitás két típusa bontakozik ki: az emlékezés és az észlelés. S ez a kettősség, ha elfogadjuk Németh Andor véleményét, a versalkotásra is kiterjeszthető. „Kafka-lidérc, Mallarmé-esztergályozás.” Azaz szuggesztív, szinte irracionális látomás a vers, ez benne a karkai elem, ugyanakkor a szavak ékszerésének minuciózus, precíziós műszerekkel létrehozott nyelvi kompozíciója, ez

a mallarméi aspektus. Annak bizonyítására, hogy remekművel állunk szemben, alighanem már ezeknek az oppozícióknak a felsorolása is elegendő. Jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából közömbös, hogy – a költő állításának megfelelően – ez a nagyszerű építmény az obstipáció feloldódásának őselményéből bontakozott-e ki vagy sem.

A gyermek nemcsak az egyik domináns témája a versnek, de megfelelő kiterjesztés műveletét végrehajtva gyermek-motívumról is beszélhetünk. Motívumon azt a nyelvi formulát értjük, amelynek kulcsszava a gyermek vagy gyerek szó, tegyük hozzá: többnyire rímhelyzetben, s hívó vagy válaszoló rím gyanánt a „vernek” igealak képezi a formula részét. A rímhelyzet hiánya nem kizáró érvényű. A bántalmat elszenvedő gyermek helyzete rím nélkül is képes motívumot létrehozni. A motívum nyelvi szinten megragadható ismétlődő szerkezet, ezért a hangtani hasonlóság alapján a tartalmilag indokolt, a *gyermek*kel rímelő másik szó, a *vernek* igealak behelyettesíthető a többes jellel ellátott főnévvel: a *vermek*-kel. A „vernek” – „vermek” hangalaki közelsége felismerhetővé teszi az ősmintát, és alapot adhat a motívum azonosítására. Csakhogy a *Ha a hold süt...*-ben a *gyermek* hívó ríme nem a *vermek*, hanem egy másik szó, amelynek jelölője, hangalakja a *vermek*-hez hasonlóan közeli a *vernek*-hez: a *termek*. A különbség nagyobb mivolta, „n” helyett „m”, „v” helyett „t”, a kiterjesztés ellen szól, de van egy megfontolást érdemlő körülmény, amely a kiterjesztés végrehajtására bátorít. A három rímző más József

Attila-versben is összetetallozódik. Ilyen az *Óda* harmadik része: „Szeretek, mint anyját a *gyermek*, / mint mélyüket a hallgatag *vermek*, / szeretek, mint a fényt a *termek*”. E rímhármassal alakváltoztatásával, egy árnyalattal közelebb a gyermek-motívum szorosabban vett alakzatához felbukkan a [*Ha nem szoritsz...*] kezdetű Flóra-versben: „Ha nem ölelsz, falsz, engem *vernek* / a fák, a hegyek, a habok. / Én úgy szeretek, mint a *gyermek* / s épp olyan kegyetlen vagyok: / hol fényben fürdesz, azt a *termet* / elsötétítem – meghalok.” A kiterjesztés folytán tehát a *Ha a hold süt...* például szolgálhat a gyermek-motívumra: „Ha a hold süt, a néma, siron tuli fény, / álmomba' kinyílnak a termek. / Kioson, kenyeret szel a konyha kövén / s majszolja riadtan a gyermek.”

A motívum poétikai-retorikai, a formaképzés körébe tartozó jelenség. Vizsgálódásunkban felkiáltójel-értéke van. Formula-szerűen felhívja a figyelmet a vers egyik vezértémájára, a gyermek-téma fontosságára. Mintha nagyító alá helyezné a „gyermek” szót, mintha szingulárisan rá irányítaná a tekintetünket. Vizsgáljuk tehát meg a *Ha a hold süt...* gyermek-témáját. A gyermek nem önálló, elszigetelt entitásként jelenik meg a versekben, hanem mint egy reláció eleme. A reláció az elemzett vers esetében gyermek-felnőtt viszony, amely kialakulhat a gyermek, és valamely hozzá közel álló személy (anya, apa, testvér, apavagy anya-pótlék), illetve a gyermek és idegen személyek között, de kialakulhat saját felnőtt-énünk és gyermek-énünk között is. Esetünkben a felnőtt én a vers beszélője, aki beszámol egyik álmáról. A reláció másik pólusa, a gyermek az ő álmában jelenik meg. A felnőtt én egyes szám első személyben áll: „álmomba”, a gyermek ellenben mindvégig egyes szám harmadik személyű: „kioson, kenyeret szel, majszolja, les nagy szeme, reszket a térde”, stb.

Álmunkban sokféle személy jelenhet meg. Olyanok is, akikhez közünk volt életünk során, olyanok is, akikről tudunk, de akikkel csak az álom kapcsol bennünket össze, s nem ritkán általunk soha sem ismert alakok szerepelnek valamely álombeli történetben. Az álomnak mi magunk vagyunk a főszereplői. Minden, ami történik, valahogy ránk vonatkozik. Sehol nincs kimondva a versben, hogy az álombeli gyermek én vagyok, azaz, hogy a beszélővel, az álmodóval azonos. A befogadói hagyomány mindazonáltal szinte automatikusan végrehajtja ezt az azonosítást. A referencialitás logikája működik? Ady versében: „Az a kis fiú jár el hozzám / Mostanában, nevetve, holtan, / Aki voltam”, expressis verbis megtörténik a beszélő felnőtt és az álomban megjelölt kisgyerekek azonosítása: „aki voltam”. Azaz, ha egy álombeli alakról van szó, aki az álomban központi szerepet játszik, akkor az az álom sajátos gravitációja folytán nem lehet más, mint a jelenbeli én egyik alakmása. Itt

nem a referencialitás, hanem a konvencionalitás elve lép érvénybe. Referencialitásról annyiban eshet szó, hogy az álmodó személyes tapasztalata megerősíti ezt a konvenciót. Egyetlen nyelvi elem található a harmadik strófában, amely a kisgyermeket belülről jellemzi, amelyet tehát csak akkor mondhatunk ki róla, ha azonosak vagyunk vele: a „könyörögne az irgalomért” kifejezés feltételes módja. Kívülről szemlélve senkiről sem állapíthatjuk meg, hogy „könyörögne”. Vagy könyörög, vagy nem. Ha nem könyörög, ezzel kizár bennünket azoknak a belső mozgó erőknek az ismertéből, amelyek őt cselekvésre buzdítják, vagy amelyek fékezik a cselekvésben. A feltételes módot csak akkor használhatjuk, ha ez a harmadik személy mi vagyunk. A *Ha a hold süt...* alapvető relációja tehát felnőtt én és gyermekkori én viszonya.

A kérdés ilyen szórszálhasogató tárgyalása azért nem pusztán fontoskodás, mert ha nem vigyázunk, összezsúszik két, jellegzetességeit tekintve alapjaiban eltérő lelki tevékenység: az álmodás, az álomlátás és az emlékezés. A gyermek – felnőtt reláció klasszikus formája az emlékezés. Az álom ezzel szemben képzelődés, fantáziáműködés képződménye. Az álom annál álomszerűbb, minél inkább elszakad az emlék reális kötöttségeitől. Az emlékezés azt igyekszik rekonstruálni, ami tényleg megtörtént, és ahogy az tényleg megtörtént. Az álom ellenben szeszélyesen csapong, és ha van emlékbeli alapja, az kisebb vagy nagyobb mértékben elrejtőzik a képzelet képei között, sőt, oly mértékben átalakul, hogy emlékezetbeli kiindulópontja felismerhetetlenül eltorzul. A *Ha a hold süt...*-ben felidézett álom sajátos arculatú. A benne megjelenő esemény egyáltalán nem rendhagyó, a fantázia munkája alig hagyja rajta a nyomát. Az álom emlékezeti funkciót tölt be, illetve az emlékezés álomban történik, és álomszerű jelenségek kísérik. Tehát emlékidéző álomról van szó. Kijelenthető, hogy az álmodó én a beszélő felnőtt énje, a konyhába kiosonó gyermek pedig ugyanannak a személynek a gyermekkori énje. A felnőtt – gyermek reláció ugyanazon személyen belül marad.

Az álomban megtörtént esemény teljesen egyértelmű, világos, szinte banális. Banálisan szörnyű. Egy kisgyermek éhesen fekszik le. Vagy annyira kínozza az éhség, hogy nem bír elaludni, esetleg üres gyomorra ébreszti föl. Vagy ébren megvárja, míg a környezete elalszik, és kilopózdik a konyhába. Kenyeret szel, s azzal csillapítja az éhségét. Első reakciónk az értetlenség. Hát az anyja vagy valamelyik hozzátartozója nem gondoskodott arról, hogy a kiskorú ne éhesen feküdjön le? Nincs más megoldás, mint hogy meglopja a saját családját? Csakhogy – és az álomtechnika itt jut jelentős szerephez – míg az éber állapotban történt emlékezés során fényt kell vetni a kontextusra, addig az álom elhallgatja ezeket a részleteket. Az elhallgatás negatív művelet, de korántsem negatív kö-

vetkezményű. Ami az elhallgatástól megmenekül, az nagy fontosságra tesz szert. Amit a kisgyermek csinál, az mintegy drámai jelentőségre tesz szert. A figyelem gyújtópontjába kerül. Hol van az apa, az anya, a nővérek – a szöveg ezt mind zárójelbe teszi. Rejtélyessé válik, hogyan kerül a kisfiú ebbe a helyzetbe. Csak találgathatunk. Nem lehetséges, hogy a kisfiú nem ott-hon van, hogy nincsenek jelen a szülei? Hogy nem a családtól lop, hanem idegenektől? Akiknek a fenytésétől a lopás felfedezése esetén van oka tartani? Ezek a válasz nélkül maradt, sőt, fel sem tett kérdések csak növelik az ábrázolt jelenet feszültségét.

Több párhuzamos történettel rendelkezünk, amelyek ezt az álombeli jelenetet életszerű magyarázattal láthatják el. Az egyik változat az, amelyet a kutatás, elfogadva József Attila magyarázatát, döntő jelentőségű traumának tart a költő nevelődésében. A buktaevés anekdotájára gondolok. A másik változatban, amelyre ugyancsak József Jolán *József Attila élete* című könyvében hoz példát, a lopás nem a családon belül, hanem a betegen, kórházban fekvő mama nélkül hányódó gyermekekkel történik egy tömegszálláson, ahol másvalakinek az ennivalóját tulajdonítják el a József-gyerekek. S hogy ez nem kivételes, rendkívüli esemény volt, hanem – a mélyszegénység világában megszokott eset, szokványos történet: lopva megenni vagy megdézsmálni más eledelét, arra megint csak József Jolán a tanú: „új tömegszálláson, új emberek között találtuk magunkat. Két-három hét múlva innen is tovább vándoroltunk, azután megint tovább. Mindenhol útban voltunk, mindenhol csináltunk valami galibát. Az egyik helyen leszedtük a finom, vastag fölt a tejről. A másik helyen lerágtuk a kenyér sarkát. A harmadikon kiloptuk a levesből a zöldséget.” Az álom egyébként teljesen fiktív szituációt is megenged, amely szerint a kiskorú idegenek (gyámszülők, mostohák, munkaadók) gondjára van bízva, és itt követi el a lopást. Még azt sem kell eleve kizárnunk, hogy nem személyes emlék, hanem irodalmi olvasmányélmény szolgált alapul a jelenethez. Elvégre Dickensnél, Dosztojevszkijnél rábukkanhatunk hasonló történetekre.

Akármelyik változat érvényes, a gyermeki szegénység témája még egy elemmel: a bűnelkövetéssel bonyolódik, ahogy a *Kirakják a fát* című versben vagy az *Eszmélet V.* darabjában tüzelőlopással, úgy itt az élelmiszer eltulajdonításával. A gyermekkori jelenet felidézése tehát felébreszti a rossz lelkiismeretet. A buktaevés történetének épp az adja a jelentőségét, hogy József Attila a *Szabad-ötletek jegyzékében* gyötrelmesen viaskodik az emlékekkel. Sérelemként sem bírja feloldozni, elvégre kegyetlen verést kapott, ami miatt orvost kellett hozzá hívni. Ugyanakkor az anyjával szemben elkövetett kegyetlen gyermeki dacként is jóvátehetetlen fájdalom forrása: „nem én tettem / jaj istenem mit csináltam / elolvassa-e / rájön-e / én et-

tem meg a buktákat”; „úgy szeretném ha nem ettem volna meg a buktákat”; „jaj mama ne tessék bántani”; „anyám kivert engem”; „ha visszaütöttem volna a mamát”; „a verésig minden rendben volt, aztán lett beteg az anyám”.

Az álombeli jelenet középpontjában a „könyörögne az irgalomért” korábban elemzett kifejezésén túl a kisgyermek külső jellemzése áll. Nem azt látjuk, hogyan érez, hanem azt, hogy hogyan viselkedik, mit cselekszik. Az első két versszakban azt látjuk, hogyan győzi le elementáris félelmét, riadalmát az éhség, és hogy kebelez be egy karaj csupasz kenyeret, hogy éhét oltsa. A „riadtan” határozóragos melléknév összefoglalja állapotát, s a járásának módja: „kioson”, a fürkésző, tágra nyitott szem: „les nagy szeme”, a félelem fiziológiai tünete: „reszket a térde” mutatja, hogy kétségbeesett elszántsága mögött készenlétben áll a visszavonulás, a menekülés, a meghátrálás attitűdje. Feltűnik a jellegzetes József Attila-i állathasonlat: a gyermek viselkedése a veszélyben az élelmiszert megdézsmáló egérére emlékeztet. Talán nem érné be a csupasz kenyérral, ezért az élelmiszerek között matat tovább, hátha talál valami fogára valót.

A második két versszak a bekövetkezett fordulót részletezi: a pánikot, amelyet a kis tolvaj átél. Vállalkozása, ezt tapasztalatból tudhatja, kockázattal jár. Ha felfedezik, azért közvetlenül verés és megszegényítés jár, sőt, súlyosabb következményei is lehetnek: kiteszik a szűrület, mehetnek az utcára vagy új szállást keresni. A siker záloga, hogy a lopás csendben, észrevétlenül menjen végbe. A környezeti tárgyak azonban nem alkalmazkodnak az alanyhoz. A sötét megnehezíti a célirányos mozgást. A kis tolvaj óhatatlanul zajt csap. Az általa akaratlanul okozott hang fölött elveszíti az ellenőrzését. A valóságos észlelés folyamán a zörejekből eredő következmények felbecsülhetők lennének. Az emlékezésből ugyancsak kiderülne, hogy felfigyelt-e valaki a konyhából érkező gyanús zörejekre. És ha nem, akkor nem kell nagy feneket keríteni a dolognak. Itt lép újra közbe az álom logikája. A zaj okozta ijedelem az álomban visszahat magukra a hangokra, aránytalanul felerősíti őket tényleges erejükhez képest. Magában véve jelentéktelen bútorroppanás történik: „belé-belereccsen a... kredenc” a motozásba, az álomban azonban ez a jelentéktelen zörejt „nem szűnve, dühögve növekvő világreccsegéssé” fokozódik.

A „világreccsegés” szó telitalálat. Az álombeli gyermek olyan erősnek érzi az általa okozott zörejt, mint ha a világegyetem összeomlása okozta hanghatást élné át. A versnek ebben a részében József Attila, a csönd és a zaj relációjának felülmúlhatatlan szakértője lép működésbe. Ha e viszonylat kerül tolla alá, abból mindig remeklés születik. Különösebb magyarázatok nélkül néhány példát sorolok föl: „Hallod-e, csont, a csöndet? / Összekoccannak a molekulák.” – olvassuk a *Té-*

li éjszakában. Tudja, hogy a csöndre is és a csöndben váratlanul felhangzó hangra is akkor tudja legnagyobb koncentrátsággal felhívni a figyelmet, ha mondatszóba foglalja őket: „Csönd, – – lomhán szinte lábrakap / s mászik a súroló kefé”; „Vonatfütty. / Nedvesség motoz a homályban” – írja a *Külvárosi éj*-ben. A *Falu* című versben is remek részletet találhatunk a csend és a hang viszonyáról: „...Benne csend van. Mintha valami / elhangzott volna csengve. / Fontolni lehet, nem hallani. / nincs, csak a csendje.” Az *Eszmélet*-ben két emlékezetes helyet is találunk, amelyben a csend és a zaj relációja fontos szerepet kap. Az első példa az *V.* versből való, éppen a szénlopásra készülő gyerek mély hallgatását jellemzi: „úgy lapultam a fa tövéhez, / mint egy darab csönd”. Olyan tömény ez a csönd, hogy szilárd halmazállapotot kap. A *VIII.* versben pedig ezzel találkozunk: „Fülett a csend – egyet ütött.”

A *Ha a hold süt...*-ben olvasható részlet ez utóbbival tart rokonságot: „a csend / zord kürtje a zajt továbbítja.” A jelenség, amelyet mindkét versrészlet megmutat, abban áll, hogy a mély csöndben a legkisebb zaj is hatványozottan erősnek hat. A gyermek „eszközei” a zaj csillapítására olyan mágikus színezetű cselekedetek vagy cselekvés-felvázolások, amelyek emberek egymás közötti kommunikációjában szerencsés esetben hatékonyak lehetnek, mint a hallgatásra intő ujjmozdulat: „ajkára repül kicsiny ujj”, vagy a könyörögés, de a holt tárgyakkal szemben inadekvátak. Nem beszélve arról, hogy visszamenőleges hatályúak, a már elhangzott zörejt szeretnék meg nem törtéنتé tenni. Ilyen esetben, ha valami, hát a megfutamodás segít. A vereség beismerése, ahogy a gyermeki viselkedés eddigi tünetei, nem-verbális úton történik: „belesáppad a gyermek, elejti a kést”. Az arcszín-változás jelzése annyiban öncélú, funkciótlan, hogy nincs jelzés-értéke. A kívülálló olvasó vagy vers-hallgató számára nyújt információt, de az éjjeli sötétben még az sem észlelné, aki esetleg az eset tanúja volt. A jelenet csattanó nélkül zárul le. A kenyérlopást senki sem veszi észre, a kis tolvaj baj nélkül megússza: „visszalopódzva lefekszik”. Voltaképpen semmi nem történt, vagy alig valami: a kisgyermeknek sikerült néhány falat enni-ülőhöz hozzájutnia a máséból.

Mire ide érkezünk az olvasás vagy az elemzés során, döbbenünk rá, mennyire jelentéktelen, banális a vers első négy strófájának a tárgya, és mennyire az ábrázolás módján múlik az az elementáris hatás, amelyet a költemény az olvasóra gyakorol. A hatásban a főlőleg elhallgatásán, a jelenet drámai felfokozásán túl nagy szerepe van a kisgyermek ábrázolásában megnyilvánuló költői gyöngédségnek. A vers felülmúlhatatlan finomsággal rajzolja meg a kis tolvaj kiszolgáltatottságát, törekenységét. A mozgását keretező igék, illetve igei eredetű szavak: „kioson”, „les”, „reszket”, „surrantva”, „visszalopódzva” egyaránt tájékoztatnak az alany

alapcselekvéseinek („kenyeret szel”, „lefekszik”) modalitásáról. A stílushatások közül a kicsinyítés emelkedik ki: „mint az egerke”, „kicsiny ujj”.

Az „álommunka”, amivel József Attila 1931-es *Kasák-kritikájában* Freud nyomán a költészetet általában jellemzi, a tárgy, a gyermekkori emlék feldolgozásának módja, az emlék álomleírásba burkolása folytán meghatározóan érvényesül az első négy strófában. A kezdő sor képe a holdról: „Ha a hold süt, a néma, sirontuli fény”, a cselekmény kettős időpontjára utal: az álmodására, amelynek rendes ideje az éjszaka, és a kenyérlopására, amely ugyancsak éjszaka történik. A hold képe József Attila verseiben mindig jelentőségelteljes látvány. A *Külvárosi éj*, ez az allegorikus nőalak előbb biztosítja az esti világitást: „egy kevés holdat gyújt, hogy égjen”, majd a költő újra visszatér a holdfényhez: „S a szövögyárak ablakán / kötetge száll / a holdsugár, / a hold lágy fénye a fonál / a bordás szövöszékeken”. A téli éjszaka tündöklése az azonos című versben ugyancsak a holdnak köszönhető: „Ezüst sötétség némasága / holdat lakatol a világra”. A csodálatos töredékben, a [*Tehervonatok tolatnak...*] címűben újra találkozunk vele: „Oly könnyen száll a hold, / mint a főlzabadult”, mint a *Falu* című versben: „Az anyás hold-világa / elé nyújtja kövér tenyerét / egy bodza-ága.”

A *Ha a hold süt...* holdja nem ilyen barátságos. Azok közé a hold-képek közé tartozik, amelyek valami módon a halállal, a túlvilággal vannak összekötésben, mint ahogy *A hetedik* utolsó strófájában: „egy, aki csak néz a Holdra: / Világ sírköve alatt mégy!” A *Ha a hold süt...* holdja is a világ sírköve. Ez a képzet a romantika álomvilágának az alkotóeleme, mint Petőfi *Est* című versében: „Szellőüzött / Felhők között / Merengve jár / holdsugár, / Mint rom felett / A képzelet.” Az álomszerűség benyomásának felkeltésében fontos szerepet játszik a vers második sora: „álomban kinyílnak a termek”. Miféle termekről van szó? – kérdezzük, ráeszmélve arra, hogy a vers a szegénység közegében játszódik. Termek, azaz tágas, több embert befogadó belső terek egy iskolában, valamely más közintézményben, egy palotában vannak. A szegényeknél legfőljebb egy, legfőljebb két szoba jöhet szóba. A „termek” nem a szegénységhez, hanem az álomhoz tartoznak. Az álom térképzete nem alkalmazkodik a realitáshoz. Az álom szereplője üres termeken kel át, amelyeknek az ajtó maguktól nyílnak ki, anélkül, hogy valaki a kilincsre tenné a kezét. Ilyen nyilvánvaló, álom okozta elrugaszkodás a realitástól a hangok már más összefüggésben említett elszabadulását festő részletben érhető tetten: „Ez a zaj, ez a kín, e világrecsegés / nem szünve, dühöngve növekszik” – olvassuk, holott csak a kredenc reccsent egyet.

A vers első része a kisgyerek lefekvésével (és beleértett módon elalvásával) végződik, a második rész pedig

a kenyérlopásos álmodó felnőtt ébredésével kezdődik: „Mire ébredetek...” Az ébredés József Attila több versében kettős. Egyfelől a nap ébredése a hajnal vagy a reggel megérkezésével, másfelől pedig a természet ébredése a tél elmúltával és az ébredő tavasszal. Ilyen kettős ébredéssel találkozunk az *Eszmélet I.* versében. A *Ha a hold süt...* esetében megvan ez a kettősség, de a hangsúly a második ébredésre, a tavasz megérkezésére esik. Kései költészetében a tavasz hirtelen, váratlanul, nagy lendülettel toppan be. Legszebb példa erre talán a *Flóra* ciklus *Hexaméterek* című darabja, amelyben egy szerelem ébredése, a hajnal és a téli / tavaszi napforduló konstellációjában gyönyörködhetünk.

Van ennek a tavasz-képnek egy agresszív, vagy – mivel a tavasz térfoglalása a vers beszélőjének rokonszenvével találkozik, célszerűbb így kifejeznünk magunkat – offenzív változata. A *Március* című vers egy részletét hozhatjuk föl példa gyanánt: „Zöld robbanásokkal kitört / a kikeleti víg erőszak.” A *Ha a hold süt...* tavasz-képe ezzel rokon, de ennek a képletnek egy fokozottabban agresszív, ha nem is visszatetsző, de ambivalens értékű változatát valósítja meg: „ég a nap, olvad a jég... // Elalél a fagy istene, enged az ég. / Már unja az ördög a poklot, / ideönti a földre kövér melegét – / zöld lángba borulnak a bokrok.” Ha alapesetnek a tavasz-himnuszt, a tavasz-köszöntőt tekintjük, tehát azt a hagyományt, amely üdvözli a természet megújulását, amely ujjongással fogadja a jó idő beköszöntését, a zord, fagyos, fázós légkör feloldódását, akkor a *Ha a hold süt...* tavaszról készített összképét szinte kórismeként értelmezhetjük. A fagy istene aligha tarthat számot az olvasó rokonszenvére, viszont a tavaszi melegnek az unatkozó ördög szeszélyéből való eredeztetése, a tavasznak az a felfogása, mintha az a pokol földre küldésével lenne egyértelmű, a hagyománnyal szembeforduló ellenmitológiának bizonyul. A „zöld lángba borulnak a bokrok” sor egy Van Gogh-festményre emlékeztet, amelyen egy ciprus látható, mely olyan, mint a földből kitörő zöld láng. Alig elviselhető életérzés megnyilvánulása.

Ha álomban fölöttébb kínos, kellemetlen tapasztalatot élünk át, akkor kiútként a felébredést választjuk. Fellelegzünk: megmenekültünk az álunkban bennünket üldöző szörnyetegtől. József Attila versében ellenben az ébrenlét sem részeltet a megkönnyebbülés érzésében. A hold síron túli fényéből átlépve a napvilágra, a brutálisan ránk támadó kikeletben épp olyan nélkülöző, szorongó emberek maradunk, mint amilyenek gyermekként voltunk. A vers második része utal a rossz közérzetünk okára: „mint déligyümölcs-kirakat üvegét / öklével a vágy, ha bevágja”. A déligyümölcs a 20. század 30-as éveiben a luxusjavak közé volt sorolható. A felnőtt alany kielégítetlensége tehát a gyermekkel ellentétben, aki csupasz kenyeret majszolt, nem az elemi szükségletekre irányult, ha-

nem finom, minőségi, exkluzívabb igények teljesítésével lenne csillapítható. Ez a vágy azonban legális módon nem teljesíthető, csak a törvény áthágása révén, ahogyan a kisgyermek is más élelmét tulajdonította el, hogy éhségét csillapíthassa.

A *Koldusok* című korai vers egyik részlete tér vissza a versben: „Egy kirakatot még ma betörök!” – mondja a fiatal koldus. Az öreg válasza: „Börtönbe jutsz és megvernek. Szamar.” „Egy kirakatot mégis betörök! / Psszt, meghallják, s nem ad, aki erre jár.” Ha a problémát magasabb szinten fogalmazzuk meg, s a déligyümölcsöt a vágy bármely más tárgyával helyettesítjük be, megkapjuk a verset megalapozó képletet. Az alany ki van téve vágyainak, amelyek beteljesítésére nincs módja. Ez a kudarc agressziót szül, a vágy tárgyának akár bűn elkövetése általi megszerzését. Ami egyben azt is jelenti, hogy az alany magamagát is veszélynek teszi ki, mert a törvény áthágásáért büntetés jár. A jelen helyzetnek ez a megoldhatatlansága felidéz egy gyermekkori traumát. A déligyümölcs-kirakat üvegét betörő vágy indítja el az álom cselekményét, a félig sikeres gyermekkori kenyérlopás akciójának emlékét. A vágyaknak kitett, és ezeket kielégíteni képtelen ember számára a kikelet áldása még fokozottabb átkot jelent, mint a hideg téli éj tapasztalata. Ezért fordítja ki fonákjára a költő a téli / tavaszi napforduló pozitív hagyományát.

Nem mehetünk el szó nélkül a vers ritmusa mellett. Gondosan megkomponált versformával állunk szemben. A *Ha a hold süt...* erős, tiszta anapestikus lüktetésű időmértékes-rimes vers. József Attila kései korszakában felerősödött az antik formák használata. A *Két hexaméternek* már a címe is jelzi a versformát. Az *Egy spanyol földműves sírverse* disztichonos formájú epigramma. A *Flóra* ciklus első darabja is, mint a címe: *Hexaméterek* mutatja, görög időmérték szerint tagolódik. Nem sorolom el végig a példákat, csak a *Balatonszárszó* ciklus első darabjára utalok, amely elég bonyolult prozódiajű, de annyiban rokona a *Ha a hold süt...* nek, hogy az anapestikus lüktetés uralkodik benne, valamint a *Reggeli fény* című versre utalok, hasonló okokból.

Az általunk elemzett vers szótagszám szerint 12-es, tiszta anapestusokból, illetve 9 szótagú, spondeuszal és záró csonka verslábbal súlyosbított sorokból álló, ezeket váltakoztató versforma. A hosszú sor négy anapestust foglal magába, a rövid sor pedig spondeuszt, két anapestust és egy csonka verslábbat. A költő egészében igen következetesen tartja magát ehhez a ritmustervhez, amit még azzal is bonyolít, hogy a sorvégeket rímelteti. Bonyolult és mesterséges formai vázat hozott létre. De ez az olvasót nem zavarja, csak az elemzőnek tűnik föl. Erre mondta egyebek között Németh Andor, hogy Mallarmé-esztergályozás. Ez a bonyolult forma szinte spontán, magától

értetődő természetességgel folyik, és ami döntő kérdés: nem erőszakolja meg a vers mondattanát. Nyelvtan és verstan kéz a kézben jár. Ebben a bonyolult formai rácsban bomlik ki az a másik vonása a versnek, az álombeli látomás, amit Németh Andor „Kafka-lidércként” nevezett meg.

A Mallarmé-esztergályozásnál érdemes még egy kicsit időznünk. A harmincas években kibontakozó hagyományörző modernség egyik nagy megvalósítandó programja az antik formáknak a modern nyelvhasználat szabályaival összhangban lévő új megszólaltatása volt. A magyar nyelv alkalmas a görög és a latin időmértékes verselés átvételére, de ehhez pontosan meg kell állapítani és alkalmazni a hosszú és a rövid szótag nyelvi kritériumait. A költőnek a nyelv szabályainak alkalmazása során van bizonyos mozgáster, amelyet egy megadott határig még tágíthat is. Így például a második sorban, ha korrekt módon „álmomban”-t írt volna, akkor a „-ban” hosszú szótagnak számított volna, és az anapesztus nem jött volna létre. A „-ba” szóváltozat aposztroffal a végén nem tilos, a köznyelvi úzus megengedi, így egy minimális eltéréssel meg lehetett menteni az anapesztust. A mozgástér-tágítás másik sztenderd módja a hosszú-rövid magánhangzók nem teljesen korrekt használata. A második strófa harmadik sorának első szava helyesen: „Zsírok” lett volna, de a kezdő szótag rövidege érdekében a költő rövid „i”-t használt: „Zsirok”. A legérdekesebb a harmadik strófa első sorában a „belé-belereccsen” igekötő ismétlése. Vagy az lett volna a következetes megoldás, hogy „bele-belereccsen”, vagy az, hogy „belé-belereccsen”. De ez esetben vagy túl sok rövid szótag halmozódott volna föl, vagy a ritmus nagyot zökkent volna. József Attila megoldásai nem lépik túl a verstani szabályokat, és nem vétnek a nyelv szabályai ellen. Nagyon kreatívak, és nem járnak hátránnyal a vers esztétikai befogadása tekintetében.

Az antik verselés modernizálásának egyik fontos erőpróbája az időmértékes prozódia szembesítése a szókincs olyan rétegeivel, amelyek valamilyen módon a modernség világához kapcsolódnak, és még a 19. században sem léteztek. Ennek a nyelvi rétegnek a meghódítása a tehetséges formaalkotó költők egyik ambíciója volt. Ismerjük Weöres Sándor híres pentameterét, amelyet egy pécsi utcán látott cégtábláról lopott el: „Tóth Gyula bádogos és vízvezetékyszerelő”. Ezek a mesterségnevek össze tudtak forni az időmértékkel. József Attila *Hexaméterekjében* ugyanezt a hódítást hajtja végre teljes sikerrel: „cseperészget a bádogeresz már”. A modern nyelvi szókincs és az időmérték találkoztatásának egyik híres terepe Radnóti *Negyedik eclogája*. A *Ha a hold süt...*-ben ilyen hódítással az ötödik strófában találkozunk: „mint déligyümölcs-kirakat üvegét”. A „déligyümölcs-kirakat” kifejezés bizonyíték arra, hogy a költemény nem érzelmek, nem is testi állapotok kifejezése, vagy messze nem csak az, hanem játék, szellemi erőfeszítés terméke. Nem csak azért szerepel a versben a „déligyümölcs-kirakat”, mert a költő ilyen kirakatot látott, mert banánra vagy narancsra vágyakozott, hanem azért is, mert így a harmadik sor egy spondeusszal kezdődik: „mint dé-”, és két anapesztussal folytatódik: „-ligyümölcs-” „kirakat”. Ez utóbbi egyébként nem szabályos anapesztus, mert a „-kat”-nak rövidnek kellene lenni, de az anapesztus érdekében muszáj hosszúnak tekintenünk.

A Mallarmé-esztergályozás ellenére a *Ha a hold süt...* komoly, söt, komor, talán tragikus hangvételű vers. A játékoság az erősen lüktető anapesztus, a rímelő időmérték ellenére nem üt át a szövegen. Nem teszi derüssé a „Kafka-lidércet”. A vers annak a tipikus példája József Attila költészetében, hogy a szegénységbe beleragadt felnőtt idézi vissza szegénységben eltelt gyermekkorát. ■ ■ ■

Tverdota György: irodalomtörténész. Szakterülete a modern magyar irodalom. József Attila-kutató, a József Attila Társaság elnöke. Emeritus professzorként vezeti az ELTE egyik doktori programját.